

NEMIS VA O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MILLIY MENTALITETNING LINGVOKULTUROLOGIK IFODASI

Yaxshiyev Ashur Abdiyevich,

*Samarqand davlat chet tillar instituti professori
Samarqand, O‘zbekiston*

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis va o‘zbek maqollarida milliy mentalitetning lingvokulturologik ifodalanish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida paremiologik birliklarning xalq tafakkuri, ijtimoiy qadriyatlar, axloqiy me‘yorlar hamda madaniy stereotiplar bilan aloqadorligi ochib beriladi. Nemis va o‘zbek tillaridagi maqollar misolida milliy mentalitetning verbal ifodalanish mexanizmlari, konseptual mazmuni hamda kommunikativ-pragmatik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari paremiologik birliklarning xalqning madaniy xotirasini saqlashdagi rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: maqol, paremiologiya, milliy mentalitet, lingvokulturologiya, konsept, pragmatika, semantika, nemis tili, o‘zbek tili.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности лингвокультурологического выражения национального менталитета в немецких и узбекских пословицах. Анализируются взаимосвязь паремнологических единиц с народным мышлением, социальными ценностями, нравственными нормами и культурными стереотипами. На материале немецкого и узбекского языков исследуются механизмы вербального выражения национального менталитета, их концептуальное содержание и коммуникативно-прагматические особенности.

Ключевые слова: пословица, паремнология, национальный менталитет, лингвокультурология, концепт, прагматика.

Abstract. This article examines the linguocultural expression of national mentality in German and Uzbek proverbs from a comparative perspective. The study explores the relationship between paremiological units and folk thinking, social values, moral norms, and cultural stereotypes. Based on German and Uzbek materials, mechanisms of verbal representation of national mentality, conceptual content, and communicative-pragmatic features are analyzed.

Keywords: proverb, paremiology, national mentality, linguocultural studies, concept, pragmatics.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etish dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Til inson tafakkurining mahsuli bo‘lish bilan birga xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy ong shakllari, madaniy qadriyatlari va milliy dunyoqarashining ifodachisi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda maqollar xalqning ko‘p asrlik tajribasi, hayotiy kuzatuvlari va kollektiv donishmandligini mujassamlashtiruvchi til birliklaridan biridir. Paremiologik birliklar xalq mentalitetining verbal modeli sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Chunki maqollar orqali xalqning mehnatga munosabati, vaqtni idrok etishi, oilaviy qadriyatlarini, axloqiy me‘yorlari, ijtimoiy xulq-atvorga oid qarashlari ifodalanadi. Har bir xalqning milliy mentaliteti o‘z paremiologik fondida aks etadi.

Adabiyotlar tahlili. Paremiologiya va lingvokulturologiya yo‘nalishida olib borilgan tadqiqotlar maqollarning nafaqat til birligi, balki madaniy va mental tafakkur ifodasi ekanligini ko‘rsatadi. V.A. Maslova va V.N. Teliya ishlarida maqollar madaniy kod sifatida talqin qilinib, xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettirishi ta’kidlanadi. A. Wierzbicka esa til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni “kalit so‘zlar” orqali izohlaydi.

Nemis tilshunosligida H. Burger paremiologik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlarini yoritgan bo'lsa, Y.N. Karaulov til va shaxs munosabatini tadqiq etgan. O'zbek tilshunosligida N. Mahmudov va Sh. Safarov til va madaniyat, kognitiv tilshunoslik masalalarini chuqur o'rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Nemis va o'zbek tillari genealogik jihatdan turli til oilalariga mansub bo'lsa-da, ularning paremiologik tizimida umumiy insoniy qadriyatlar ham, milliy o'ziga xos tafakkur modellari ham mavjud. Shu sababli mazkur tillardagi maqollarni qiyosiy lingvokulturologik tahlil qilish ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Milliy mentalitet va paremiologik birliklar, milliy mentalitet muayyan etnosning dunyoni idrok etish, baholash va konseptualashtirish usullarining yig'indisi sifatida talqin qilinadi. U tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy tajriba, madaniy qadriyatlar va turmush tarzining natijasi hisoblanadi.

Maqollar ana shu mental modelning ixcham va kuchli verbal ifodasidir. Masalan, nemis tilidagi: Zeit ist Geld.

Ushbu maqol nemis xalqining vaqtga pragmatik va ratsional munosabatini ifodalaydi. Bu yerda vaqt iqtisodiy resurs sifatida talqin qilinmoqda.

O'zbek tilida: Vaqt g'animat.

Bu maqolda ham vaqt qadri ifodalangan, biroq iqtisodiy pragmatizm emas, hayotiy-ne'mat sifatidagi idrok ustun turadi. Bu ikki maqol universal konsept (vaqt) mavjudligini, ammo uning milliy mentalitetga ko'ra turlicha verbalizatsiya qilinishini ko'rsatadi. Nemis xalqining mehnatga munosabatini ifodalovchi maqol:

Übung macht den Meister.

Bu maqolda mehnat, mashq va individuallikka asoslangan muvaffaqiyat modeli aks etgan.

O'zbek tilida: Mehnatning tagi rohat.

Bu yerda mehnat natijasi hayotiy farovonlik va ruhiy qoniqish bilan bog'lanadi.

Demak, paremiologik birliklarda milliy mentalitet xalqning hayot falsafasi orqali ifodalanadi.

Tahlillar va natijalar. Paremiologik birliklar muayyan xalqning konseptual dunyo modelini aks ettiruvchi semantik tuzilmalardir. Ular nafaqat til birligi, balki madaniy kod sifatida ham namoyon bo'ladi. Maqollarda milliy mentalitetning ifodalanishi mehnat, vaqt, oilaviy munosabat, ishonch, sabr-toqat, axloq va ijtimoiy me'yorlar kabi konseptlar orqali yuzaga chiqadi.

Nemis paremiologik fondida intizom, ratsionallik va individuallik bilan bog'liq konseptlar faol verbalizatsiya qilinadi. Masalan: Ordnung muss sein.

Ushbu maqolda nemis lingvomadaniyatidagi tartib-intizom konsepti ifodalanadi. "Ordnung" nemis xalqining ijtimoiy xulq-atvori, ish yuritish madaniyati va kundalik hayotidagi muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. Ushbu birlik orqali milliy mentalitetdagi tizimlilik va tashkiliylik ko'zga tashlanadi.

O'zbek paremiologik fondida esa jamoaviylik va insoniy munosabatlarga urg'u beriladi: Birlik bor joyda tiriklik bor.

Bu maqolda kollektiv tafakkur, hamjihatlik va ijtimoiy birdamlik konsepti ifodalangan. O'zbek mentalitetida ijtimoiy birlik individual manfaatdan ustun qo'yiladi.

Nemis tilida: Selbst ist der Mann.

Ushbu maqol individual javobgarlik, mustaqillik va shaxsiy tashabbusni ifodalaydi.

O'zbek tilida esa: Ko'pchilik qilgan ishda xato bo'lmaydi.

Bu esa kollektiv qaror qabul qilishga asoslangan tafakkurni ko'rsatadi.

Bu farqlar milliy mentalitetning konseptual modellaridagi tafovutni namoyon etadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar kommunikativ ta'sir ko'rsatish vositasidir. Ular nasihat berish, ogohlantirish, baholash, ijtimoiy xulq-atvorni boshqarish kabi vazifalarni bajaradi.

Nemis tilida: Vertrauen ist gut, Kontrolle ist besser.

Mazkur birlik ehtiyotkorlik va ratsional nazorat konseptini ifodalaydi. Pragmatik jihatdan bu maqol ogohlantirish xarakteriga ega.

O'zbek tilida: Ishonch yaxshi, sinov undan yaxshi.

Mazmun jihatidan o'xshash bo'lsa-da, ifoda usulida milliy tafakkur aks etadi.

Nemis maqollarida ko'pincha normativlik to'g'ridan-to'g'ri ifodalanadi:

Wer nicht arbeitet, soll nicht essen.- Bu qat'iy ijtimoiy me'yor ifodasidir.

O'zbek tilida esa: Ishlagan tishlaydi.

Bu yerda preskriptivlik metaforik shaklda yumshoqroq ifodalangan.

Pragmatik strategiyalarda kuzatiladigan ushbu farqlar milliy kommunikativ madaniyat bilan izohlanadi. Oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy mentalitet

Maqollar oilaviy va ijtimoiy qadriyatlarning muhim verbal tashuvchisi hisoblanadi.

O'zbek tilida: Kattaga hurmat, kichikka izzat.

Bu maqolda ijtimoiy ierarxiya, hurmat va an'anaviy axloqiy me'yorlar mujassam.

Nemis tilida oilaviy munosabatlarda mustaqillik va shaxsiy mas'uliyat ko'proq aks etadi: Jeder ist seines Glückes Schmied.

Bu maqolda inson o'z taqdirining yaratuvchisi sifatida tasvirlanadi.

O'zbek maqollarida esa inson ko'proq ijtimoiy tizimning bir qismi sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot natijalari nemis va o'zbek paremiologik birliklari xalq mentalitetining muhim verbal ko'rsatkichi ekanligini tasdiqlaydi. Qiyosiy lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatdiki, maqollar orqali har ikki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tafakkuri o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Paremiologik birliklarning semantik va pragmatik xususiyatlari milliy mentalitetning konseptual modellarini ochib berishda muhim lingvistik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil davomida aniqlanishicha, nemis maqollarida ratsionallik, intizom, shaxsiy mas'uliyat va individuallik konseptlari ustunlik qiladi. Bu holat nemis lingvomadaniyatida

pragmatik tafakkur va tizimlilikning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Masalan, “Zeit ist Geld”, “Ordnung muss sein”, “Selbst ist der Mann” kabi maqollar orqali vaqtni iqtisodiy resurs sifatida baholash, tartib-intizomga qat’iy rioya qilish hamda insonning shaxsiy tashabbusiga urg‘u berilishi kuzatiladi. Ushbu paremiologik birliklar nemis xalqining ijtimoiy-madaniy ongida mehnatsevarlik va individuallik konseptlari markaziy o‘rin egallashini tasdiqlaydi.

O‘zbek maqollarida esa jamoaviylik, insoniy munosabatlar, hurmat, sabr-toqat va hamjihatlik konseptlari yetakchi o‘rin tutadi. “Birlik bor joyda tiriklik bor”, “Kattaga hurmat, kichikka izzat”, “Mehnatning tagi rohat” kabi maqollar orqali kollektiv tafakkur, oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy birdamlik g‘oyalari ifodalanadi. Bu esa o‘zbek mentalitetida insonning jamiyat va oiladan ajralmas holda talqin qilinishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, maqollarning pragmatik xususiyatlari ham milliy kommunikativ madaniyatdagi tafovutlarni namoyon etadi. Nemis maqollarida normativlik va preskriptivlik ko‘proq bevosita ifodalansa, o‘zbek maqollarida nasihat va baholash obrazlilik hamda metaforiklik orqali yumshoq shaklda yetkaziladi. Masalan, “Wer nicht arbeitet, soll nicht essen” maqolida qat’iy ijtimoiy norma ochiq ifodalangan bo‘lsa, “Ishlagan tishlaydi” maqolida ayni mazmun metaforik vosita yordamida ifodalangan. Bu esa o‘zbek kommunikativ madaniyatida bilvosita ta’sir strategiyasining ustunligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari lingvokulturologiya va paremiologiya sohalaridagi nazariy qarashlarni ham tasdiqlaydi. Xususan, V.A. Maslova, V.N. Teliya va A. Wierzbicka tomonidan ilgari surilgan tilning madaniy kod sifatidagi funksiyasi maqollar misolida yaqqol namoyon bo‘ladi. Paremiologik birliklar nafaqat til birligi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy tajribasi va milliy tafakkurining verbal modeli sifatida xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot nemis va o‘zbek tillaridagi maqollarni qiyosiy o‘rganish orqali milliy mentalitetning til orqali qanday verbalizatsiya qilinishini ochib beradi. Shu bilan birga, maqollarning lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish xalqlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik hamda madaniyatlararo muloqot tadqiqotlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Nemis va o‘zbek maqollarining lingvokulturologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, paremiologik birliklar xalq mentalitetining ixcham verbal modelidir. Har ikki xalq maqollarida universal insoniy qadriyatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning verbal ifodalanishida milliy-madaniy tafovutlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Nemis maqollarida ratsionallik, intizom, individuallik, mehnatsevarlik va nazorat konseptlari ustunlik qiladi. O‘zbek maqollarida esa jamoaviylik, hurmat, oilaviy qadriyatlar, sabr-toqat va insoniy munosabatlarga ko‘proq urg‘u beriladi. Pragmatik jihatdan ham sezilarli farqlar mavjud: nemis paremiologik birliklarida normativlik va bevosita preskriptivlik kuchli bo‘lsa, o‘zbek maqollarida obrazlilik, metaforiklik va yumshoq nasihat strategiyasi ustun turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, 2001.
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Москва, 1996.
3. Караулов Ю.Н. Язык и личность. Москва, 1987.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Toshkent, 2006.
5. Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent, 2019.
6. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin, 2015.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford, 1997.

